ब्रह्मानन्दस्वामिनः स्मृतिमन्दिरम्

राजेश-अधिकारी*

भूमिका

श्रीरामकृष्णपरमहंसस्य शिष्येषु विवेकानन्दयतिचरणानन्तरं समादृतानां धृतनरकलेवराणां राजा-महाराजाभिधानां रामकृष्णसङ्घस्य अध्यक्षप्रथमानां ब्रह्मानन्दस्वामिनां स्मृतिमन्दिरं विराजते बेलुडमठान्तर्वर्तिनः रामकृष्णमन्दिरस्य पूर्वस्यां दिशि, सारदामातुः मन्दिरस्य च उत्तरस्यां दिशि गङ्गायाः कूले। स्वामिब्रह्मानन्दो हि श्रीरामकृष्णस्य मानसपुत्रः, त्यागिश्रेष्ठः न्यासी। विवेकानन्देन श्रद्धयोद्घोषितम्—"There is a dynamo working and we are all under him"[१] इति। सङ्घाध्यक्षरूपेण सङ्घस्य परिरक्षणम्, सङ्घान्तर्भुक्तानां ब्रह्मचारिणां जीवनसरणिनिर्माणम्, सङ्घस्य शाखानिर्माणम्, भक्तहृदयेषु रामकृष्णभावस्य अभिव्याप्तिः, समाजस्य राष्ट्रस्य च निर्मितिः इत्येतत् सर्वं महत्या धिया, सावधानेन च चकार स स्वामी। सङ्घकार्यनिष्ठस्य तस्य वृन्दावनादितीर्थाटनेन स्वीयाध्यात्मोन्नतिः अपि लघुतरा इव अभासत। ब्रह्मानन्दस्वामिनां प्रदर्शितेयं परम्परा अद्यापि अनुवर्तते रामकृष्णसङ्घे, यतीन् उद्दिश्य यथोक्तं तेनैव—"वयं सम्प्रदायं निर्मितवन्तः, यूयम् अनुवर्तध्वम्"[२] इति।

महासमाधिः

द्वाविंशत्युत्तरोनविंशशततमे ईशवीयाब्दस्य द्वाविंशतितमे (२२.०३.१९२२)

---

* शोधच्छात्रः, संस्कृतदर्शनविभागस्य, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्दशैक्षणिकशोधसंस्थानस्य, बेलुडमठस्य।

१ *स्वामी ब्रह्मानन्दः*, उद्बोधनकार्यालयः, फाल्गुनः, १४३८, पृ. १८०

२ आमरा tradition गड़े दिलाम, तोरा दागा बुलिये या (*देवलोकेर कथा*, स्वामी निर्वाणानन्दः, उद्बोधनकार्यालयः, १९९७, पृ. १६४)

अहनि बेलुडमठात् बलराममन्दिरं प्रति यात्रां चकार सः। एतदवसरे तस्य शरीरे आदौ विसूचिकारोगः, तदनु बहुमूत्ररोगः परिलक्षितः, वैद्यानां पौनःपुन्येन सेवयापि स्वास्थ्योन्नतिः न अदृश्यत, परन्तु हास्यरसस्निग्धवदनेन निरन्तरम् अध्यात्मोपदेशस्य व्याघातो नासीत्। अथ एप्रिल्-मासस्य अष्टमस्य अह्नः इयं दृश्यम्। सायं तेन स्वीया अवस्था अवर्ण्यत इत्थम्—सहनं सर्वदुःखानाम् अप्रतीकारपूर्वकम्—इत्येषा मदीया अवस्था साम्प्रतम् इति। हठादेव तदीयवदनस्य औज्ज्वल्यम् अवर्धत, दिव्यभावतां प्राप्य समाहितः जातः सः। उपस्थितानां अनुपस्थिनां च कल्याणं कामयता तेन ब्रह्मणः सत्यता, जगतश्च मिथ्यात्वम् उपदिष्टं समेभ्यः। तदा तस्य उदीरितैषा—आहा-हा, ब्रह्मसमुद्रः, ओम् परब्रह्मणे नमः, ओम् परमात्मने नमः, विश्वासस्य पत्रे भासमानोऽहम्, आहा-हा इति वाक् समेषां हृदयं करुणया पस्पर्श। एवंरूपेण असारमिमं संसारं परित्यज्य ध्याननिमग्नः महापुरुषः ब्रह्मणा सह अभिन्नः जातः।

अनु महासमाधि

महासमाधेः परस्मिन् दिने (११.०३.१९२२) प्रातः सार्धपञ्चवादने शोभायात्रया सह नवीनशय्योपरि शायितः पीतकौशेयवस्त्रपरिहितः गन्धपुष्पादिसुशोभितः महाराजस्य भौतिकदेहः बलराममन्दिरात् वराहनगरं प्रति आनीतः, ततश्च बेलुडमठं प्रति नावा समानीतः। शङ्करानन्दस्वामी नौकायाः क्षेपणीं स्वहस्ते गृहीत्वा सन्तर्पणेन सह महाराजस्य देहं बेलुडमठस्य कूले आनीतवान्, तत्कूलाच्च द्वादशभिः सन्न्यासिभिः श्रीगुरुमहाराजस्य जयोद्घोषेण सह भौतिकदेहः ऊढ्वा मठस्य प्राचीनाम्रवृक्षस्य अधः संस्थापितः। तदनु महाराजाः, भक्ताश्च यतिवराणां चन्दनचर्चितं पुष्पमाल्यादिविभूषितं चरणयुगलं संस्पर्श्य वेदोद्घोषम्, रामनामसङ्कीर्तनं च सम्पादितवन्तः। अनन्तरं ब्रह्मानन्दस्वामिनां वर्तमानमन्दिरं यत्र विराजते, तत्रैव चन्दनकाष्ठविनिर्मिता चिता विरचिता, शेषकृत्यादिकं समाप्य च महाराजस्य जयध्वनिना सह

वैदिकमन्त्रोद्घोषपुरःसरं चितायाम् अग्निसंयोगः कृतः। अन्ते च उपविष्टस्य शोकप्लावितस्य जनसमूहस्य विस्मयोत्पादनपुरःसरं चिताभस्मादिकं सर्वं निमेषादेव माता भागीरथी एव स्वीयवारिराशिप्लावनेन प्रक्षालितवती, गङ्गायां च सर्वं विलीनं सञ्जातम्।

स्मृतिपूजा

ब्रह्मानन्दस्वामिमहाराजस्य महाप्रयाणात् परं त्रयोदशतमे दिवसे वैशाखमासस्य नवम्यां तिथौ शनैश्चरवासरे महासमाधिम् उपलक्ष्य बेलुडमठे आयोजिते स्मृतिपूजनानुष्ठाने समेषां भक्तानां आमन्त्रणम् अभवत्, यत्र प्रायः द्विसहस्रं भक्ताः प्रसादं प्रापुः। सारदानन्दस्वामिना तस्मात् तदीयायां दिनपञ्जिकायां विलिखितम्—"Special pooja day on account of S.B's occasion. Over 2000 fed". इति। तदनन्तरं महाराजस्य लीलाः स्मरणपटे नित्यसञ्जागरणकामनया बहुत्र स्मरणसभाः समायोजिताः, तत्रादौ वसिरहाटाख्ये नगरे १५.०५.१९२२ तमे दिनाङ्के शिवानन्दस्वामिनः सभापतित्वे स्मृतिसभा सम्पन्ना, ततः २८.०५.१९२२ तमे दिनाङ्के ब्रह्मानन्दस्वामिनः पूर्वाश्रमे शिकड़ाकुलीनग्रामे स्मृतिसभा बभूव, घोषवंशस्य दूर्गाट्टलिकायां आयोजितायामस्यां स्मृतिसभायां महाराजस्य दीक्षिताः शिष्याः प्रबोधचन्द्रघोषः, नेपालचन्द्रघोषः, पञ्चाननघोषः चेत्यादयः समुपस्थिताः आसन्। अस्याः सभायाः नाम आसीत् रामकृष्णविवेकानन्दमहोत्सवः इति।

मन्दिरस्य स्थाननिश्चयः निर्माणकार्यं मन्दिरप्रतिष्ठापनं च

रामकृष्णलोकं सम्प्राप्ते ब्रह्मानन्दस्वामिनि, तस्य पूतदेहः बलराममन्दिरात् बेलुडमठं प्रति आनयनकाले एव महापुरुषमहाराजः प्रवीणैः सह आलोच्य ब्रह्मानन्दस्वामिनः समाधिस्थानविषये निश्चयमकार्षीत्। यत्र महाराजस्य पूतदेहे अग्निसंयोगो विहितः, तत्रैव तन्मन्दिरनिर्माणस्य प्रस्तावः सञ्जातः। प्रस्तावानुसारम् असमानं जङ्गलाकीर्णं तत् स्थानं समीकृत्य २३.१२.१९२२

तमे दिनाङ्के मन्दिरस्य भित्तिपूजनं कृतम्, महापुरुषमहाराजेन च शिलान्यासः कृतः। मन्दिरस्य सर्वमपि दायभारं शङ्करानन्दस्वामिमहाराजाः ऊढवन्तः। श्रीरामकृष्णस्य गृही भक्तस्तथा ब्रह्मानन्दस्वामिनः स्नेहभाजनम् आश्रितश्च श्यामसुन्दरघोषः मन्दिरनिर्माणाय चत्वारिंशत्सहस्रं रूप्यकाणि अददात्। एवंरूपेण प्रायः चतुर्दशमासव्यापिकार्यं सञ्जातम्, अनन्तरं ब्रह्मानन्दस्वामिनः जन्मतिथौ ०७.०२.१९२४ तमे दिनाङ्के मन्दिरस्य प्रतिष्ठापनम् अभूत्। तस्मिन् दिवसे वेदोद्घोष-गीत-यज्ञ-पूजन-कीर्तन-नारायणसेवादिपूरःसरं महापुरुषमहाराजेन सर्वेषां नयनयुगलयोः ह्लादजननपुरःसरं ब्रह्मानन्दमन्दिरस्य दिव्यं भव्यं च द्वारोद्घाटनम् अकरोत्। स्वामी सारदानन्दः, स्वामी शङ्करानन्दः, अन्येऽपि यतिवराः अस्मिन् दिव्यपावनकर्मणि उपस्थिताः आसन्। तस्मिन्नहनि प्रायः सार्धद्विसहस्रं भक्ताः प्रसादं लब्धवन्तः, सूर्योदयात् पूजारम्भः, आदिनं भजनम्, ब्रह्मानन्दप्रवर्तितं रामनामसङ्कीर्तनम्, रात्रौ त्रिवादनपर्यन्तं कालीपूजनं चेत्यादीनां दिव्यकर्मणां साक्षी अभूत् मठप्रदेशः।

मन्दिरस्य स्थापत्यम्, अवस्थानगतवैशिष्ट्यं च

ब्रह्मानन्दस्मृतिमन्दिरस्य स्थाननिर्वाचनम्, निर्माणकौशलम्, द्वारोद्घाटनमित्यादिषु शिवानन्दसारदानन्दादीनां गुरभ्रातृणाम् आध्यक्ष्यत्वात्, महाराजस्यैव शिष्यसेवकादिभिः उपदिष्टत्वाच्च सर्वत्रैव ब्रह्मानन्दस्वामिनां स्वरूपम्, चारित्र्यमाधुर्यं च प्रकाशितम्। सर्वेषां मते श्रीरामकृष्णस्य मानसपुत्रत्वात्, ब्रह्मानन्दस्वामिसन्दर्शनेनैव श्रीरामकृष्णस्य प्रतिबिम्ब-प्रतिभासत्वाच्च रामकृष्णमन्दिरस्य गर्भमन्दिरवदेव ब्रह्मानन्दमन्दिरस्य निर्माणं सञ्जातम्। मन्दिरमिदं दैर्घ्यप्रस्थयोः ३२ फिट्, ६ इञ्चिपरिमितम्, उच्चतायां च ३५ फिट्-मितम्। पुष्पदलपरिवेष्टितासनेन सह श्वेताश्मना विनिर्मितं गर्भमन्दिरं दैर्घ्यप्रस्थयोः प्रायः २३ फिट्-मितम्, तत्रैव पश्चिमास्यरूपेण महाराजस्य दिव्यविग्रहः प्रतिष्ठापितः। श्रीकृष्णस्य परमभक्तत्वात् तद्विग्रहेण

सह बालगोपालकस्यापि मूर्तिः संस्थापिता वर्तते। मन्दिरस्य द्वितले महाराजस्य शयनकक्षा वर्तते, तत्रैव महाराजेन व्यवहृतं शय्यादिकं सङ्गृहीतं वर्तते। पुनश्च, मन्दिरप्रदक्षिणमार्गस्य उत्तरपूर्वकोणतः दक्षिणेश्वरतीर्थस्य दर्शनं भवति, मठस्य निर्दिष्टादेकस्मात् स्थानात् श्रीरामकृष्णस्य ब्रह्मानन्दस्वामिनः च विग्रहावपि द्रष्टुं शक्येते, पुरतो वर्तमानौ वंशीवटकदम्बवृक्षौ च बालकैः सह बालगोपालकस्य लीलाक्षेत्रवत् प्रतिभासेते, तेनापि उभयोः दिव्यपुरुषयोः दिव्यभावसूत्रेण बन्धनमिव प्रतीयते।

महाराजस्य पूजनम्

महासमाधेः परं १९.०१.१९२२ तमे दिनाङ्के महाराजस्य जन्मतिथिपूजनं भजनादिना रात्रौ कालीपूजनेन च सह प्राथम्येन समारब्धम्। मठस्य उत्तरपूर्वदिशि यत्र महाराजस्य व्यवहृतं वस्तुजातं संरक्षितमस्ति, तत्र नित्यपूजा समारब्धा। तदनु ब्रह्मानन्दमन्दिरप्रतिष्ठायाः परं तत्रैव द्वितले सर्वं वस्तुजातं समानीय प्रथमपूजकेन श्रीशानन्दस्वामिना नित्यपूजनं समारब्धम्। साम्प्रतं प्रतिदिनमेव ब्रह्मानन्दस्वामिने दशोपचारेण सह पूजनं शयनादिकं च प्रदीयते, बालगोपालकस्यापि पञ्चोपचारेण पूजनं भवति। जन्माष्टम्याम्, रासपूर्णिमायां च त्रिषु दिवसेषु सायं बालगोपालकस्य विशेषभोगरागादिकं भवति। महाराजस्य जन्मतिथौ मन्दिरस्य पूरतः वेदपाठः, भजनं च क्रियते साधुभिः ब्रह्मचारिभिश्च। तस्यां तिथौ प्रातः पञ्चवादने शयनकक्षायां प्रातराशः, नववादने गोपाल-गाप्पा, मोगलाइ-चायं च महाराजाय निवेद्यते, मध्याह्ने, रात्रावपि श्रीरामकृष्णस्य प्रसादरूपेण भोगो निवेद्यते महाराजस्य शयनकक्षायाम्। प्रातः आरभ्य तस्य बालगोपालकस्य च षोडशोपचारपूजा भवति, सायं महाराजस्य आरतिः, रामनामसङ्कीर्तनम्, श्यामनामभजनम्, विशेषगीतानि च क्रियन्ते।

उपसंहारः

एतावता स्वामिनः ब्रह्मानन्दस्य स्मृतिमन्दिरप्रतिष्ठापनस्य सर्वेऽपि क्रमा

विस्तारेण समुल्लिखिताः। श्रीरामकृष्णस्य मानसपुत्राणां ब्रह्मानन्दस्वामिनां महाप्रयाणात् परं दिक्षु अध्यात्मशक्तेः महान् विस्तारः सञ्जातः। यथोच्यते अनन्तरं सङ्घाध्यक्षेण महापुरुषमहाराजेन—महाराजस्यैवायं मठः, के वयम्? विवेकानन्दस्वामिना प्रतिष्ठितस्य मठस्योन्नत्यै तेन महान् प्रयासो विहितः। प्रत्येकम् इष्टिकायां महाराजस्य स्मृतिः संल्लिप्ता। स एव स्ववक्षःस्थलोहितं वारीकृत्य एतत् सर्वं कृतवान्, इदानीमपि कुर्वन्नस्ति। अहं तु तस्य भृत्य एव, तत्पादुके शिरसि विधाय उपविष्टोऽस्मि। रामचन्द्रस्य पादुके शिरसा संस्थाप्य यथा भरतः राज्यशासनम् अकरोत्, अहमपि तथैव महाराजस्य पादुके शिरसि संस्थाप्य कार्यं करोमि। सः यथा बुद्धिं प्रददाति, तथैव करोमि[३]। इति। राजामहाराजस्य स्मृतिः अस्मासु चिराय स्यात्, तल्लीलाकीर्तनेन तदीयभक्तिवारिणा च वयं सदा कृतार्थाः स्याम इति शिवम्।

---

[३] शिवानन्दवाणी, द्वितीयभागः, पृष्ठम् - ६५